



Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11 (4) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 25.04.2024

Kabul tarihi | Accepted: 20.06.2024

Yayın tarihi | Published: 25.08.2024

Kübra Gelir

<https://orcid.org/0000-0003-3642-5708>

Scientist, Fatih Sultan Mehmet Foundation University, Master's Degree Graduate, Turkey, kubra.bakal@hotmail.com.

Hasip Saygılı

<https://orcid.org/0000-0002-4841-4785>

Professor, Hasip Saygılı, Fatih Sultan Mehmet Foundation University, Turkey, hsaygili@fsm.edu.tr.

Atf Künyesi | Citation Info

Gelir, K., Saygılı, H. (2024). Türk Dünyasının Boğazındaki İlmiğin Hikâyesi: Zengezur Koridoru. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (4), 2056-2076. <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.692>

Türk Dünyasının Boğazındaki İlmiğin Hikâyesi: Zengezur Koridoru

Öz

Zengezur, bugün çoğunluğunun Ermenistan arazisinde bulunduğu, 20. yüzyılın başlarında yaklaşık 8.000 km² kadar araziyi ihtiva eden bir bölgedir. Halen Ermenistan arazisinden Kafan, Meğri, Sisyan / Sisian ve Gorus rayonlarını, Azerbaycan arazisinden Kubadlı, Zengilan, Laçın rayonlarını ihtiva etmektedir. Kadim devirlerden 19. yüzyıla kadar Selçuklular, Safeviler, Timurlular ve Osmanlılar gibi birçok Türk Devleti bu topraklar üzerinde hüküm sürmüşlerdir. Stratejik öneme sahip olan Zengezur topraklarında Rusların gelişi ile yeni bir dönem başlamıştır. Bölgeye yapılan yoğun göçler neticesinde bu arazinin yerli nüfusu oluşturan Türk / Müslüman ahali katliamlara maruz kalmıştır. 1918-1920 yılları arasında doruk noktasına ulaşan kıyımlar, Zengezur'un büyük bir kısmının Ermenistan'a bırakılması ile neticelenmiştir. Bu durum Azerbaycan'ın Nahçıvan ile irtibatını askıya almıştır. Başka bir ifadeyle Azerbaycan ana karası ile Türkiye'nin bağlantısı da ortadan kalkmıştır. Böylece Ermenileştirilen Zengezur koridoru Türk dünyasının boynuna bir ilmiğin gibi geçirilmiştir. Sovyet rejiminin 1991'de çöküşü ile Zengezur'u elinde tutan Ermenistan Azerbaycan'ın Karabaş bölgesini ve bir kısım Azerbaycan arazisinin bir kısmını işgal etmiştir. Azerbaycan 2020 yılında gerçekleştirdiği



<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

başarılı askeri harekât ile Karabağ'daki Ermeni işgalini sonlandırmış ancak Zengezur meselesi henüz kalıcı bir şekilde hal yoluna konulmuş görünmemektedir. Bu makale bilimsel kaynakların ışığında Zengezur'un ilk devirlerinden itibaren ele alınmaktadır. Özellikle 19. yüzyıl ve günümüze gelen Azerbaycan-Ermenistan meselesinin düğüm noktaları kronolojik olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zengezur, Azerbaycan, Ermenistan, Rusya, 19. yüzyıl

The Story of the Noose in the Throat of the Turkic World: Zangezur Corridor

Abstract

Zangezur is a region comprising about 8,000 km² of land in the early 20th century, the majority of which today is in Armenia. Currently, it includes Kafan, Meghri, Sisyan / Sisian and Gorus rayons of Armenia and Kubadli, Zangilan, Lachin rayons of Azerbaijan. From ancient times until the 19th century, many Turkish states such as Seljuks, Safavids, Timurids and Ottomans ruled over these lands. A new era began with the arrival of the Russians in the strategically important Zangezur lands. As a result of the intensive migrations to the region, the Turkish / Muslim population, which constitutes the indigenous population of this land, was subjected to massacres. The massacres, which reached their peak between 1918-1920, resulted in a large part of Zangezur being left to Armenia. This situation has suspended Azerbaijan's contact with Nakhchivan. In other words, Turkey's connection with the mainland of Azerbaijan has also disappeared. Thus, the Armenianised Zangezur corridor was put around the neck of the Turkic world like a noose. With the collapse of the Soviet regime in 1991, Armenia, which held Zangezur, occupied the Karabash region of Azerbaijan and some of the Azerbaijani territory. Azerbaijan ended the Armenian occupation of Karabakh with a successful military operation in 2020, but the Zangezur issue does not yet seem to have been settled permanently. This article deals with Zangezur from the earliest times in the light of scientific sources. In particular, the nodal points of the Azerbaijan-Armenia issue from the 19th century to the present day have been tried to be revealed chronologically.

Keywords: Zangezur, Azerbaijan, Armenia, Russia, 19th century

Giriş

24 Oğuz boyundan olan Kayı boyunun Zengene tayfasından adını alan Zengezur, Azerbaycan'ın kadim toprağıdır. Yüzyıllarca çeşitli devletlerin yönetimi altında kalmış, Türk yönetimi altında tutulan ve stratejik olarak büyük bir önemi haiz bu toprakların dönüm noktası ise 12 Eylül 1813 Gülistan Antlaşması ve 10 Şubat 1828 Türkmençay Antlaşması olmuştur. Bu antlaşmalar sonucu İran'dan 8249 Ermeni ailesinden 1300'ünün Karabağ ve Zengezur'a yerleştirilmesi günümüze kadar gelecek olan zorlu bir süreci başlatmıştır.

7 bölgeden oluşan Zengezur'un bir kısmının Ermenistan'da bulunması, eski çağlardan beri Ermeni nüfusa sahip oldukları iddiası neticesinde Ermenilerin bu bölgedeki hak talepleri hiç bitmemiştir. Ancak milattan önce Asurlular, Urartular, Manna Devleti, Madailer, Alban

Devleti, Sasaniler gibi çeşitli yönetimlerin hüküm sürdüğü topraklar olduğu buluntular ve belgeler ile sabittir. Emeviler, Abbasiler, Hürremiler ardından Şirvanşahlar, Sacoğulları, Salariler, Revvadiler, Şeddadiler daha sonra Atabegler ve Selçuklular dönemi yaşanacak ve nihayetinde İldenizliler hüküm süreceklerdi. Ardından büyük devletler bölgede görülmeye başlanacaktır. Hülagular, Celairiler, Harezmşahlar, Timur Devleti, Karakoyunlu ve Akkoyunlular, Osmanlı Devleti ardından Safeviler de sahnede yer alacaklardı. Ancak bölge için bitmek bilmeyen kargaşa ise Hanlıklar Devri ile başlamıştı. Bu devirde 20 hanlık, 5 sultanlık, 5 meliklik kurulmuştu.

Rusya'nın gelişi bölgenin kaderini tamamen değiştirdi. Zengezur, Rusya'daki rejim değişikliklerinde bile pek değişmeyen imparatorluk siyasetiyle otokton Türk/Müslüman nüfusundan arındırılarak Ermenileştirildi. Türk dünyası fiziki olarak birbirinden koparıldı. Ermeni tahrikleri ile başlayan 2020 yılındaki Azerbaycan'ın Karabağ harekâtı bölgede Azerbaycan-Ermeni dengesini değiştirmiş, "Zengezur Koridoru" nun yarattığı problemlerin de konuşulmasının önünü açmıştır.

1. Erken Devirlerden 19. Yüzyıla Zengezur

Bilinen adı Sisyan olan ve Osmanlı döneminde Karakilise olarak bilinen Zengezur bölgesindeki isimlerin, toponimlerinin bilinmesi; siyasi, ictimâî ve manevi olarak ehemmiyet arz etmektedir. Bu nedenle yer isimlerinin Türk kökenli olması önemle vurgulanmalıdır. Çünkü herhangi bir mekâna verilen isim gelişigüzel verilmez. Mücadeleler, siyasi ilişkiler, insanların faaliyetleri, geçmişe ve geleceğe ışık tutacak olan yer isimlerini belirlemektedir.

Eski çağlarda Türk boylarının akınları ve yerleşimleri olsa da ağırlıklı olarak 13. yüzyıldan itibaren bu bölgede Türk nüfus hâkimdir. *Kitâb-ı Dede Korkut*, *Divân-ı Lügâti't-Türk*, *Şecere-i Terâkime* gibi kıymetli eserlerde yer alan ve bir Türk boyu olan Zengene tayfasının en eski yaşayış yerleri güney Azerbaycan'daki Zencan bölgesi ve Orta Asya coğrafyasıdır (Nərimanoğlu, 2019, s. 4). "Zengezur" adına ancak 13 ve 14. yüzyıllara ait kaynaklarda rastlanmaktadır ki bu dönem İslamiyet'i seçen Gazan Han hükümdarlığındaki İlhanlılar yönetimine ve sonrasında Emir Timur'un yönetimine tesadüf etmektedir. Ancak arazinin milattan öncesi tarihi detaylı bir muhteviyata sahip değildir.

Bölgede yaşayışın tahminen milattan birkaç bin yıl önce başladığı kabul edilmektedir. (Urud, 2005, s.21) Bölgede sırasıyla Asurlular, Urartular, Manna Devleti, Medler/Madalılar, Antropatene Krallığı, Alban Devleti hâkimiyet kurdular (Tarix İnstitutu, 2007a, s. 146-152). Milattan sonra ise 227 yılında İran coğrafyasında kurulan Sasaniler, 705'te Emeviler, 750 yılında da Abbasiler tüm Azerbaycan topraklarında hüküm sürdüler (Buniyatov, 1991;

Gurbanov, 2007; Piriye, 2006). Azerbaycan ve Zengezur birçok karmaşa yaşamış olmasına rağmen stratejik olarak önem arz etmeye devam etmekteydi. Dolayısıyla farklı milletlerin bu coğrafyaya gelmeleri bir bakıma ticaretin ve ticaret şehirlerinin de gelişmesine olumlu yönde katkı sağladı. Abbasilerin zayıflaması ile mahalli yönetimler kurulmaya başlandı. Bu hanedanlardan bazıları; Şirvanşahlar, Sacoğulları, Revvadiler, Sellariler/Salariler, Şeddadiler idi (Buniyatov, 1991). 11. yüzyıl itibariyle başlayan Oğuzlar, yoğun Oğuz göçleri neticesinde Güney Kafkas topraklarında güçlü şekilde ilerleme kaydettiler. Sultan Tuğrul ve Sultan Alparslan döneminde Azerbaycan'ın büyük bir kısmı, oğlu Sultan Melikşah'ın döneminde ise tamamı ele geçirildi. 1160 tarihinde ise Azerbaycan'da Zengezur'da Atabegler dönemi başlamış oldu (Tarix İnstitutu, 2007b, s.299-304). Sınır bölgelerine yakınlığı nedeniyle Zengezur'da sık sık yönetimler değişmekteydi. Dolayısıyla istikrarlı bir tarihe sahip değildi. 1236'da Cengiz Han'ın gelişiyle tam yüz yıl sürecek bir Türk-Moğol-Tatar dönemi başladı. Bu dönem içerisinde 20. yüzyıla kadar tarihte kurulan son Ermeni Devleti olan Kilikya Ermeni İmparatorluğu'na da son verildi. Ardından 1395'te Emir Timur'un Kafkasya'ya gelmesi ve Zengezur'u ele geçirmesi ile burada Türk-İslam Devleti ortaya çıkmaya başladı. İlerleyen dönemlerde ise Karakoyunlular, Akkoyunlular, Osmanlı İmparatorluğu bölgede etkin oldular. Son olarak ise Safeviler devri 1501 itibariyle başlamış oldu (Muradverdiyev, 2007; Urud, 2005, s.54/82-84). Zengezur'da Ermeni sayısı bu tarihlerden itibaren artarak Ermenilerin sosyal-iktisadi ve siyasi durumu güçlendi. Ancak bu Hristiyan manastırı ahalsinin tamamının Ermenilerden oluştuğu fikri yanlıştır. Bölgede Ermeni dili ve yazısı görülse de Albanlar kendi etnik mensubiyetlerini koruyarak saklanmayı başarmışlardır. Nitekim anlaşıldığı üzere Zengezur diğer adıyla Sünik ayrı ayrı devirler içerisinde müstakil olarak yönetildi ve hiçbir zaman Ermenistan'a bağlı bir bölge olmadı. 1593 yılına ait Osmanlı Devleti'nin Zengezur'u tekrar ele geçirmelerinin ardından tertip edilen Urud ve İskender Kalesi livaları mufassal defterinde yerleşim bölgelerinin etnik unsurları detaylıca kaydedilmiştir. 17. yüzyılda Safevi Devleti'nin, güçlü siyasi ve ekonomik gidişatlarını sürdürememeleri neticesinde Zengezur kazasında tamamen hegemonyasını yitirdiğinden bölgedeki Ermeniler bu fırsattan yararlanarak Kızılbaş aşiretlerine karşı provokasyonlarını yoğunlaştırmışlardır (Muradverdiyev, 2007; Urud, 2005).18. yüzyılda Nadir Şah hâkimiyetine giren Azerbaycan coğrafyasında, Afşar hükümdarının 1747'de ölümüyle Azerbaycan arazisi yaklaşık 30 parçaya bölündü. 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın çeyreğine kadar Azerbaycan'da yaklaşık 20 hanlık, 5 sultanlık ve 5 meliklik hüküm sürdü (Nəcəfli, 2002).

2. Zengezur'da Rus Hakimiyeti

17. yüzyılda Rusya gibi yeni bir büyük gücün ortaya çıkması savaşların seyrini tamamen farklılaştırdı. Özellikle I. Petro'nun (1672-1725) politikaları askeri ve stratejik açıdan önem arz eden Kafkasya ve Azerbaycan toprakları üzerine kuruluydu. Bu dönemde ise Osmanlı, Güney Azerbaycan, Revan ve Karabağ bölgesinde hüküm sürmekteydi. Hazar sahili Ruslar eline geçince geri çekilen Osmanlı, Zengezur'u kendi topraklarına kattı ve bir kısmını İrevan Eyaleti'nin Nahçıvan Sancağı'na bir kısmını da Gence-Karabağ Eyaleti'ne dâhil etti (Muradverdiyev, 2007; Teyyuboglu, 1999).

Azerbaycan topraklarının diğer devletler tarafından bu kadar ilgi görmesinin nedeni hem ticari olarak öne çıkan şehirleri hem de yeni dünyada önem arz eden hammaddeleriydi. Özellikle ipek, safran, pamuk, meyve kuruları en önemlisi de petrol Rusya'nın, Osmanlı'nın ve tüm Avrupa'nın gözlerini bu topraklara dikmesi için yeterliydi. Hususen savaş teknolojisinde kullanılan petrol aynı zamanda ışıklandırmada da kullanılmaktaydı. Savaş zamanlarında düşman gemilerini yakmak içinde elverişli bir maddeydi. Dolayısıyla bölge, Rusya sanayisinin yükselmesini sağlayabilir ve diğer bölgelerin ele geçirilmesini de kolaylaştırabilirdi (Mustafazade, 2002).

Rusya'nın himaye etme adı altında veya açıktan ele geçirme politikası neticesinde var olan yönetimler birer birer Rusya'ya teslim oldular. Zengezur'un da bağlı olduğu Karabağ Hanlığına sıra geldi. Karabağ ve Şuşa Hanlığının hâkimi olan İbrahim Halil Han'da Osmanlılardan yardım talebinde bulundu. Ancak Rusya'ya karşı Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumdan ötürü yapabileceği bir şey yoktu. Dolayısıyla 1805 yılında Rusya ve Karabağ Hanlığı arasında Kürekçay Antlaşması imzalandı. Görünürde himaye amacı güden antlaşma tamamen bu amaçtan uzaktı. Hatta antlaşma Karabağ'ın faciasını başlatacaktı. Çünkü Rusya hem hanlık sülalesini kısa sürede lağvetti hem de hanlık ahalisi olan Müslüman Türkleri zor durumda bırakarak yerlerine Ermenileri yerleştirmeye başladı. 1812'de Rusya, Karabağ Hanlığı da dahil tüm Azerbaycan hanlıklarını ele geçirdi. 12 Ekim 1813 tarihinde Karabağ'ın Gülistan köyünde Gülistan Antlaşması imzalandı. Gülistan Antlaşmasına göre İran, Rusya'nın zaferini kabul ederek Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan Kuba, Bakü ve Lenkeran hanlıklarının arazisinin Rusya'ya devredilmesini tanıdı. Revan ve Nahçıvan hanlıkları İran'ın hâkimiyeti altında kaldı. Gülistan Antlaşması, Kuzey Azerbaycan ve tüm Kafkasya'nın Çarlık Rusya'sı tarafından işgalini onaylayan bir antlaşmaydı. Dolayısıyla Rusya'nın İran ile yaptığı ilk savaş dönemi ve Kuzey Azerbaycan işgalinin ilk merhalesi tamamlandı (Muradverdiyev, 2007).

Azerbaycan tarihi için büyük önem arz eden ve Türkmençay Antlaşması ile sonlanan Rusya-İran savaşlarının ikinci merhalesinin başlaması fazla vakit almadı. İran yönetiminin Azerbaycan ve eskiden sahip olduğu topraklardan bir anda vazgeçmeye hiç niyeti yoktu. Bu nedenle İran 1826'da Azerbaycan'ın kuzey topraklarına saldırdı. Ertesi yıl Rusya'da buna karşılık olarak Tebriz, Merağa, Urmiye ve Erdebil'i işgal etti. Rusya karşısında pek de başarı sağlayamayan İran, 10 Şubat 1828'de bir antlaşma için masaya oturdu. Bu antlaşma 16 maddeden oluşan ve artık Azerbaycan tarihinin tam anlamıyla seyrini değiştiren Türkmençay Antlaşması idi. Türkmençay, Azerbaycan topraklarını ikiye böldü. Aras Nehri, Rusya ve Kaçarlar arasında sınır haline geldi. Antlaşmanın en önemli maddesi ise her iki devletin halklarının istediği yere göç etmesi hakkıydı. 15. madde İran'daki Ermeni nüfusunun Kafkasya'ya göç ettirilmesini hedefliyordu. Yine aynı maddeye göre ülkedeki memurlar ve sakinler aileleri ile beraber İran'dan Rusya'ya hiçbir mani olmadan serbestçe geçebilirler, kendi ev ve mallarını devletin manisi olmadan satabilirlerdi. Demek oluyordu ki savaş zamanında yaşadıkları İran ülkesine ihanet ederek Rusya'ya yardım eden Ermenilerde bu maddeden faydalanarak cezai işleme tabi tutulmadan ülkelerini değiştirme fırsatı bulacaklardı ki zaten anlaşmanın hemen ardından Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına sistematik bir şekilde yerleşimleri de başladı (Nəcəfli & Mahmudov, 2020). Ayrıca Rusya'nın Ermenileri 6 yıllık süre ile vergiden muaf tutması, yeniden yerleşim masraflarının Rusya tarafından ödenmesi, bereketli topraklara yerleştirilmeleri, ücretsiz tohum, koyun, tarım araçları verilmesi, sanatkârlar ve tacirlerin şehirlere yerleştirilmeleri, kendilerine iş bulunması ve kendi özel faaliyetlerini kurmaları için faizsiz kredilerin verilmesi gibi imtiyazlar hem bölgeye Ermenileri çekmek hem de Müslümanları azınlığa düşürmek için yapılmış bir diğer hamlesi oldu (Urud, 2005).

Bu çerçevede resmi görevli N. N. Şavrov, 1826-28 savaşının bitiminden sonraki iki yıl içinde 1828-30'a kadar 40 bin İran ve 84 bin 600 Türkiye Ermeni'sini iskân ederek Ermeni nüfusunun az olduğu ve artık Zengezur'u da kapsayan Yelizavetpol vilayeti ile Erivan vilayetlerinin en iyi topraklarına yerleştirdiğini belirtmekteydi. Ayrıca 400 bine yakın Ermeni'nin yine Kafkas coğrafyasına göçtüğünü, 20. yüzyılın ilk yıllarında bu coğrafyadaki 1 milyon 300 bin Ermeni'den 1 milyonunun yerli ahali değil Rusların vasıtası ile yerleştirilen Ermeniler olduğunu da kaydetmektedir. 1897'ye gelindiğinde artık bu coğrafyadaki Ermeni sayısı 1.148.673'e ulaşacaktı (Nərimanoğlu, 2014; Urud, 2016).

Azerbaycan köylülerinin ellerinden çıkarttıkları topraklar, vergiler ve farklı sebepler ile günden güne fazlalaşmaktaydı. 1880'li yıllarda Cebrayıl, Zengezur, Cevanşir ve Şuşa'da

yaşayan köylülerin ortalama 0.94 hektarlık bir toprak payı var iken 1906'da bu rakam %32 azalarak 0.64 hektara düştü. Topraklar günden güne ağa ve beylerin ellerinde toplanırken Çarlığın Rusya'daki topraksız köylüyü de bu topraklara yerleştirmesi Azerbaycan köylüsünü daha da topraksızlaştırdı. Dolayısıyla hazine toprakları ve yerli ahaliye ait topraklar göçmenlere verilince köylerde sınıf mücadeleleri de başlamış oldu (Sarıahmetoğlu, 2006).

3. 20. Yüzyılda Zengezur ve Ermeni Mezalimi

Avrupalı Devletler ve Rusya'nın ideolojik bir silah olarak kullanmak istediği Ermeniler, Osmanlı coğrafyasına "Ermeni Meselesi" olarak gündeme getirildiler. Bu da durumun uluslararası bir boyuta evrilmesine neden oluyordu. Ermenilerin isteği bir denizden diğer denize anlayışı ile geniş bir devlet kurmaktı. Dolayısıyla bu istekleri hem Osmanlı hem Azerbaycan topraklarını doğrudan ilgilendiren fakat diğer devletlerinde çıkar sağlayacağı bir düşünceydi. Hem petrol yatakları ve diğer zenginlikleri hem İngiltere ile Rusya arasında bir tampon bölgesi fikri oldukça cazipken diğer Avrupalı devletlerin gözü de bu topraklardan bir an ayrılmıyordu. Diğer yandan Ermeniler de Ermeni okulların ve kiliselerinde bağımsızlık, ihtilal ve isyan fikirlerinin yayılması için ayrıca önemli bir mekân haline gelmişti. Bir de silahlanmaya teşvik etmek zaten gelecek olayların habercisiydi (Akçora, 2017).

1905 yılında Gence, Şusa, Bakü, Cebraıyl, Cevanşir ve Zengezur'da Ermenilerden kaynaklanan terör faaliyetlerine tanık olundu (Sarıahmetoğlu, 2006). Yaşanılan huzursuzluklar nedeniyle polise ve valiye halk tarafından yapılan şikayetlere vali "eğer onlar size ateş açarsa siz de onların tabancalarını alın" şeklinde cevap verince çatışmaları körüklemiş oldu. Ancak 26 Kasım gecesi Nahçıvan Müslümanları için "felaket gecesi" idi. Müslümanlara ait pazar yeri tamamen yağma edilip ateşe verildi. 85 dükkan, 75 ambar ve bir o kadarda boş dükkân yanınca şehirde 3 gün kıtlık baş gösterdi (Ordubadi, 2012). Vaziyetin yatıştırılması için o bölgeye Tiflis'ten General Elihanov-Avarski gönderildi. Erivan'dan da yetkili bir kişi beraberinde Nahçıvan'a yollandı ve aralarında bir barış imzaladılar. Nahçıvan yollarının büyük bir kısmı Müslümanların elindeydi ve Ermeniler Nahçıvan'da olanların intikamını almak için sabırsızlıkla beklemekteydiler. Müslümanlar ise Nahçıvan'da olanları kendi zaferleri gibi gördükleri için bir hazırlığa gerek duymadılar. Ermeniler 24 Mayıs'ta iş yerlerini açmaya gelen Müslümanların üzerine ateş açtılar (Ordubadi, 2012). Silah bakımından yetersiz kalan Azerbaycan ahali karşısında Ermenilerin ilerleyişi hız kazandı. Üçmüezzin (şimdiki adı ile Eçmiadzin), Cebraıyl, Şuşa ve Gence'de görüldüler. Ancak Şuşa'da Ermeniler beklemedikleri mukavemetle karşılaştılar. Hemen Zengezur bölgesine ve civardaki bölgelere asker toplamak için yazılar gönderdiler. Topladıkları askeri teçhizatı ve harbe dair planlarını Zengezur'a

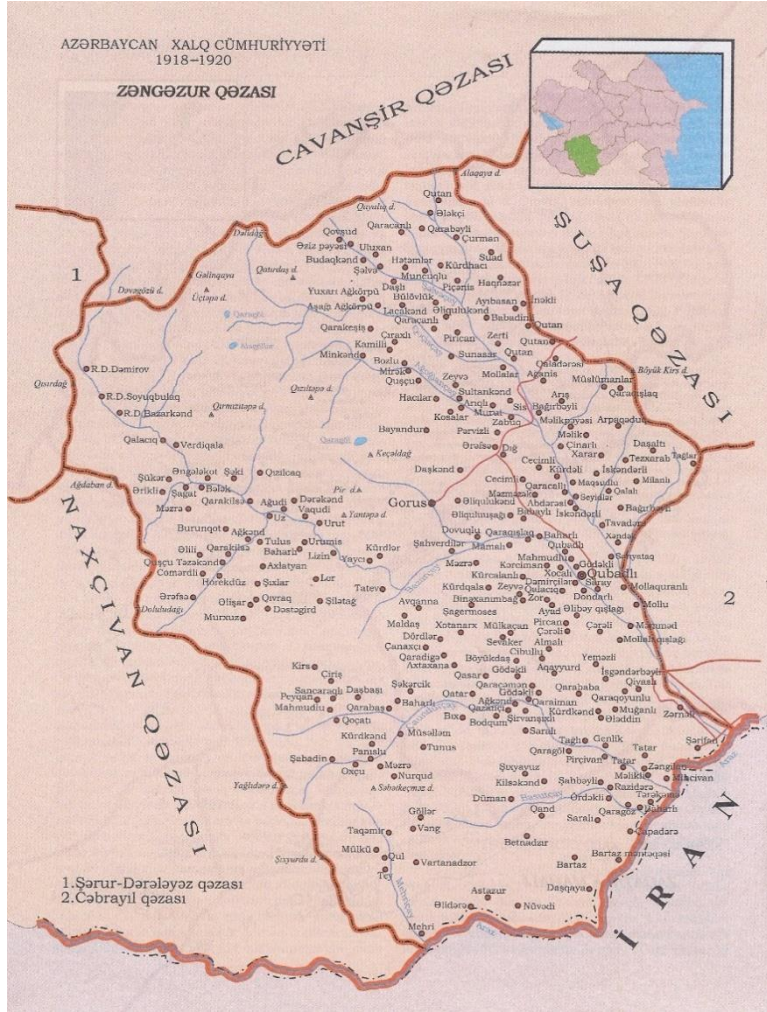
yolladılar. Çünkü Zengezur'da planlanan çatışma için Şuşa'ya, hele ki oranın halkına karşı kaybetmişken, askeri teçhizatı ve ateşli silahları taşımak hiç de mantıklı olmazdı. Bu teçhizatların taşınması sırasında geçtikleri Müslüman köylerinden birkaçına da zarar vererek geçtiler. Bu zararın en büyüğü Katar Köyü'nde idi. 750 hane, 3500 nüfusluk bu köyü talan ettiler. Zengezur'a bağlı Ohçu- Şebadek (veya Sebadin). Purdavud, Atgiz, Aralık köyleri Zengezur'un girişi sayılabilen önemli noktalarıdır. Fakat bu nakliye sırasında Ohçu Nehri kıyısındaki köyleri yakıp yıkarak yağmalamaya başladılar. Yanlarındaki askeri yardımlar ile civar köylerde toplandılar. 9 Ağustos'ta hücumu geçerek tüm bu köyleri harabeye çevirdiler (Ordubadi, 2012). Durumu bildirmek isteyen bölge ahalisinin yazdıkları gazetelerde yayınlanmaya başlandı. 16 Eylül 1906'da nihayet hükümet, 500 kişiden oluşan bir Kozak askeri birliğini Zengezur'a göndererek köylerde asayişin temin etti. Ertesi gün Saggarsu'dan hareket eden Müslümanlar, Ohçu ahalisi de dâhil, dağıtılmış köylerine yeniden yerleştiler. Ermeni yazar S. Zavaryan bu dönemde Şuşa'da 12, Cevanşir'de 15, Cebrayıl'da 5, Zengezur'da 43 Müslüman köyünün yakıldığını belirtmektedir (Ordubadi, 2012; Sarıahmetoğlu, 2006). Zengezur olaylarında yaşananlar hakkında Ermeni yazar Ado'nun 1907 yılında Erivan'da neşrettiği "Kafkas'ta Ermeni Türk Çatışmaları (1905-1906)" adlı kitabında belgeleriyle beraber Güney Kafkas coğrafyasında 7 büyük şehir tamamen dağıtıldığı, 12 kazada 252 kent dağıtılarak yakıldığı, 100 bin ailenin evlerinden koparıldığı ve 10 bin kişinin de öldürüldüğü yazmaktadır. Buna ek olarak Erivan eyaletindeki 1301 kentin 959'unda ve Zengezur kazasının 406 köyünden 314'ünde Türklerin, 92'sinde Ermenilerin mevcudiyetinden de bahsetmektedir. Ayrıca dönemin Ermeni gazetecileri 1905 yılı "Vodrojenje" Gazetesi'ne yazdıkları makalelerinde de yaşananların müsebbibi olarak Ermenileri işaret etmektedirler (Nerimanoğlu, 2015). 1906 tarihinden 1914 1. Dünya Savaşı'na kadar Zengezur bölgesi için detaylı bir bilgi mevcut değildir. Ancak çatışmaların bu dönemde asgari sayıda ve küçük çaplı olduğu bilinmektedir. 1908 ve 1914 tarihli nüfus sayımları da var olan bilgiler arasındadır. Buna göre 1908 nüfus sayım belgelerinde Zengezur'da 294.753 kişiden 197 bini (%67) Müslüman, 97 bini (%32,9) Ermeni idi. 1914'te yapılan nüfus sayımında ise şaibeli bir durum söz konusuydu. Ermeniler kendi etnografik hukuk haklarını tayin edebilmek adına 81.604 (%52) kişi olduklarını, Azerbaycanlıların 73.156 (%47,1) kişi olduklarını belirtmektedirler (Musayev, 1998; Urud, 2016).

3.1.1. Birinci Dünya Savaşı'nda Zengezur

Birinci Dünya Savaşı bölgede Ermeni terör faaliyetlerinin ivme kazandığı bir dönem oldu. Bu çerçevede 1914'te Osmanlı Devleti ve haricinden 30'a yakın üye ile Taşnaksutyun

Partisi, Erzurum'da toplandı. 8. Konferansları olan bu toplantıda faaliyet programlarını resmileştirdiler. Savaşa kadar silahlanma son hız ile devam edecek ve savaş başlar başlamaz Türk ordusundaki Ermeniler silahları ile Rus tarafına geçeceklerdi. Eğer Türk ordusu ilerlese sakinliklerini koruyarak geri çekilecek veya ilerlemeyerek arkada kalan silahlı Ermeni grupları savunmasız sivil halk ile Osmanlı askeri hedeflerine saldırıya geçirilecekti. Rusya tarafında da "Gönüllü Ermeni birlikleri" kurulması kararı çıkartıldı. Böylece tüm Ermeni komitaları dünyanın çeşitli bölgelerine tebligatlar göndererek asker çağırma faaliyetlerine başladılar. Savaşın Rusya için değil kendileri için olduğunu çeşitli gazeteler aracılığıyla duyurdular. Ermeni milletinin Rusya'ya karşı değişmeyen sadakatini göstermesinin vaktinin geldiğini ve muhtelif bölgelerde yaşayan kardeşleri için fedakârlık yapmalarını talep ettiler. Bu süreçte Rus Çarı, Ermenilerin hevesle savaşacaklarını bildiği için onları her daim teşvik etti (Sadıqov, 2012). 1917'de Rusya'da Çarlığın devrilmesi ile Ermeniler, bölgeden çekilen Rus ordularının silahlarını da ele geçirerek daha büyük bir güç elde ettiler. 1918'de ise Ermeniler kazandıkları güç ile Azerbaycan topraklarına ilerlediler. Böylece Erzurum ve Kars vilayetlerinden sonra Erivan ve Zengezur'da faaliyetleri başlayacaklardı. Bu sürece kadar ise zengin olan Ermeni tacirler, muhtelif yollar ile elde ettikleri silah ve levazımata Rus gemileri ve Balkanlar vasıtası ile Kafkas'ta bulunan gönüllü birliklerine göndermeye devam ettiler. Kafkas coğrafyasında Ermeni birliklerinin teşkil edilmesinin ardından umumi kumandanlıklarına da Andranik Ozanyan ve Karakin Basmacıyan gibi isimlerin getirilmesi birliklerin tamamlanması anlamına gelmekteydi (Akçora, 2017; Sadıqov, 2012). Rus Çarlığı'nın çöküşü ile İngilizler Ermenilere yardım eli uzatan ilk ülke oldu. İngiliz Askeri Konseyi 7 Aralık 1917'deki toplantısında 20 milyon sterlinin Ermenilere ödenek olarak verilmesini kabul etti. 1917 sonu ve 1918 başlarında Tahran'dan Bakü'ye oradan da Tiflis'e büyük miktarlarda altın, para, silah ve mühimmat gönderdi. Bunun amacı gelecekte Türkleri dize getirmek için Ermeni kuvvetlerini kullanmaktı. Diğer bir amacı da Türkiye ile Türk halkları arasında tampon bir devletin yaratılması ve "Ermeni Devleti" tezahüründe Hristiyan bir topluluğun meydana getirilmesi idi (Nərimanoğlu, 2019, s. 74). Bunların Zengezur için önemi ise planların tam ortasında kalan toprak parçası olmasıydı. Türkiye ile Azerbaycan arasında Nahçıvan, Erivan, Zengezur bölgelerini içine alan ve kurulması planlanan bu devlet birden fazla devletin yararına olacaktı. Öte yandan Güney Azerbaycan bölgesinde hâkimiyet için siyasi sahada mücadele edilirken Zengezur'da tam fiili çatışma vardı.

Harita 1: (1918-1920 Yılları Arasında Zengezur Kazası Haritası, t.y.)



3.1.2. Ermeni Vahşetinin Zirvesi: 1918-1920

Ermeniler, “Büyük Ermenistan” fikrini gerçekleştirmek için Kafkaslarda vaziyetin elverişli olduğunu düşünceleriyle beraber Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur’da etnik temizleme siyasetini fiiliyata geçirdiler. 1917’de Zengezur kazasında 109 köyü dağıtan Ermeniler 1918 Mayıs ayında kendi devletlerini kurmalarının ardından etnik kırımları devlet siyaseti olarak yürütmeye devam ettiler. Dolayısıyla devlet teşvikinin de olması ile hem Dünya Savaşı’na katılan nizami ordular hem de yerli Ermeni kuvvetleri bilfiil iştirak ettiler. Böylece Azerbaycan topraklarında sayısız kanlı olaylar başladı.

Yaşanan facialar neticesinde hükümetler arası iletişim devam etmekteydi. Ermeni hükümeti bunlar için cevap vermesi gerekeceğini hiç düşünmemişti. Ermeni komutan Nazarbekyan, Türk ordusu komutanlığına iki belge gönderdi. Bu belgelerde ise Ermeni orduları başında görevli olan ve kırımları gerçekleştiren ünlü Ermeni komutan Andranik Ozanyan’ın,

Ermeni ordusundan terhis edildiğini, onun yaptıklarının bireysel olduğunu ve Ermeni hükümetinin bunlardan sorumlu olmadığını bildiriyordu (Sadıqov, 2012).

Nahçıvan'a bağlı Nehrem bölgesine gelen Ozanyan, 4 Temmuz'da bölgeyi ele geçirdiğini ilan etti. Şahtahtı ve Karaçuk bölgesine Osmanlı süvarilerinin geldiği haberi bölgeye ulaştı. Bu sevinç ve zafer karşısında halk bir araya gelerek şiddetli çatışmalara girdi. Ermeniler ise köy civarındaki evleri ateşe vererek karşılık verse de çatışmaya devam etmenin Ermeniler adına faciaya sebep olacağı kanaati ile Zengezur topraklarına kaçtılar (M. B. Əliyev, 1993, s.34). Andranik ve birlikleri temmuz ayı boyunca Nahçıvan ve Dereleyez bölgesinde kanlı olaylara sebep olduktan sonra Erikli Dağı'nı aşarak Zengezur'a bağlı Sisyan bölgesine geldiler. 1918 yaz ayları içerisinde 20 köyü dağıtıp ateşe verdiler. Bu köylerde yaşayan yerli ahali ise savaş talimi gören Ermenilere karşı mukavemetsiz kaldı (Urud, 2005). Andranik'in hedefi Zengezur bölgesini Ermenistan topraklarına katmaktı. Ermeni kuvvetleri Göyçe'yi tahrip ettikten sonra Nahçıvan'ı da işgal etti. Oradan Zengezur'a yeniden gelen kuvvetler Gorus nahiyesini ve Şuşa yolunu ele geçirdiler. Ermeni hükümeti tarafından ordudan atıldığı bildirilse de Andranik Ozanyan hükümet ile yakın temas halindeydi. Hatta zaman zaman askeri ve mali yardımda almaya devam etti. 1918 Eylül ayında bulunduğu Zengezur bölgesinde 20 ila 30 yaşlarındaki tüm Ermeni ahalisini seferberliğe çağırdı. Aynı ay içerisinde Sisyan bölgesine giren Andranik ve kuvvetleri Karakışlak köylülerini kılıçtan geçirdi. Zengezur kaza reisi M. Namazaliyev'in bildirdiği malumata göre 17 köyün Müslüman kısmını dağıtarak 500 insanı katletti. 30 Kasım tarihli raporuna göre ise Aralık 1917'den Ağustos 1918'e kadar Zengezur kazasının 1. sahasında 16 köy dağıtarak 708 kişi ve 47 milyon 390 bin rublelik maddi zarara neden oldular. Aynı yıl sonbaharında Zengezur'da dağıtılan köy sayısı 52'ye çıkarken, 32 köyde 495 ev yakıldı, 492 ev dağıtıldı, 2254 Azerbaycanlı öldürüldü ve 304 Azerbaycanlı diri diri yakıldı (İsmayılov, 2019, s. 16-18; Tarix İnstitutu, 2008a, s. 333). Andranik'in çeteleri Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde faaliyetlerini genişletmeye devam ederken Azerbaycan için Karabağ sorunu gündeme getirildi. Temmuz ve Eylül 1918 tarihleri arasında bölgeye iyice yerleşen Ermeniler yaptıkları görüşmelerde buldukları bu yerin müstakilliğini ilan ettiler. Bu gelişmelerin akabinde 4 Eylül'de, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanından 90 gün sonra, Amerika, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Rusya ve diğerleri tarafından silahlandırılan Andranik Ozanyan komutasındaki Ermeni askeri birlikleri Zengezur'a girdi. Bölgeye yerleşen Andranik burada bir valilik oluşturduğunu, kendisinin vali olduğunu ve merkezinin de Gorus olarak belirlediğini ilan etti. Hemen ardından başkenti Şuşa olacak olan Küçük Ermenistan devletini kurma yoluna koyuldu (Nərimanoğlu, 2018, s. 169-170).

Eylül 1918'de Andranik Zengezur'da iken kendisine ve silahlı kuvvetlerine. Müslümanları öldürme emrini İngilizlerin verdiğini her yerde söylemekteydi. Ermenilerin Azerbaycanlılar üzerinde oluşturdukları ağır bilançolar çok geçmeden kaynaklarda yer almaya başladı (Gelir & Saygılı, 2022). Hemen hemen her belgede yer alan bilgilere göre Andranik'in kuvvetleri Müslümanları ateşlerde yaktılar, hamile kadınların karınlarını mızrağa geçirdiler veya hançer ile yarıdılar. Esir olarak tuttıkları kişilerin başlarına çiviler çaktılar, kadınların ve genç kızların yüzlerine haç işaretleri yaptılar, genç erkeklerin bir kısmını canlı canlı toprağa gömüp ve bir kısmının da ayaklarına nal çaktılar. Bebeklerin başlarını keserek tüfeklerinin mızraklarına geçirdiler. Bunları ise tutsak ettikleri Müslüman ahaliye gösterdiler. Kan donduran olaylar bununla da sınırlı kalmamaktaydı (Həbibəoğlu, 2002). Yaşanılan dehşet verici olaylar neticesinde Azerbaycan'da 20 Aralık 1918 tarihinde acil bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıda bölgeye maddi ve manevi yardım edilmesi ve şimdiye kadar yapılan işlerin daha da güçlendirilmesi yönünde tedbirler alındı. Zengezur'a yerleşmeye çalışan Ermenistan hükümeti ise bölgeye gönderdiği temsilcileri Türk/Müslüman ahaliyi temizlemeleri şeklinde bir emir ile gönderdi. 1919 yılının ilk günlerinden itibaren Zengezur kazasının 1, 2 ve 5. Bölgeleri olan Sisyan, Gorus ve Kafan bölgelerinde yaşayan yerli ahali yeniden Ermeni hücumlarına maruz kaldılar (İsmayılov, 2019).

Nazırlar Şurası 15 Ocak 1919 tarihinde Zengezur, Şuşa, Cevanşir ve CebraİL kazalarını ihtiva eden geçici genel valilik kurma kararı alarak Hüsrev Bey Sultanov'u genel vali olarak atadılar. Andranik liderliğindeki Ermeni kuvvetleri Zengezur'un içlerine ilerlemeye devam ederken 1919 yılı Şubat ayının ikinci yarısında 200 kişilik bir ordu ile İngilizler Şuşa'ya geldiler. İngiliz Hükümeti diplomatik misyonlarının fiili başkanı General Thomson henüz 28 Mart tarihinde Erivan'da Ermeni hükümetinin bir toplantısında "*Zengezur Ermeni Milli Şurası tarafından idare edilecek. Karabağ'ın idaresi Ermenistan yetkililerine verilmelidir. Ermeni birlikleri Kars ile Şeru, Dereleyaz ve Sürmeli dâhil Nahçıvan'ı alabilirler... Azerbaycan, Karabağ ve Zengezur'un tartışmalı arazisininin Paris Barış Konferansında çözümünü bekleyecektir.*" ifadelerini kullandı. Aynı zamanda Ermenilere 5 milyon mühimmat ve para göndereceğini vaat ederek bu sözünü yerine getirdi. Nisan 1919'da ise Karabağ Ermenileri ise 5. kongrelerinde Azerbaycan hükümeti ile ilişkisi olan hiçbir devletin idareciliğini kabul etmeyeceklerine dair karar verdiler (Tarix İnstitutu, 2008a, s. 338).

Vali Sultanov göreve geldikten sonra bölge durumunu tespit çalışmalarına başladı. Aldığı bilgilere göre Zengezur kazasında o güne dek 166 köy yıkılarak ahalinin %30'u yok edilmiş durumdaydı. Nitekim görüşmelerde Andranik ve kuvvetlerinin bölgeden çıkarılmasına kesin

olarak karar verildi. Ermeni Milli Şurası birlikleri Karabağ bölgesinden çıkarıldı. Andranik ve bir diğer lider Manuk'un en iyi silahlarla donatılmış askeri birlikleri Zengezur'un Laçın bölgesindeki Zabuh Deresi yakınlarında darmadağın edildi (Nərimanoğlu, 2018, s.128-132) Hüsrev Bey Sultanov'un uğraşları ile Karabağ'da, Zengezur'da ve Ermeni planlarında yer alan bölgelerin egemenlik hakları ve kanuni gücü yeniden tesis edilince Mart- Nisan aylarında Andranik bölgeden çekilmek zorunda kaldı. Neticede Zengezur'a bir daha dönemedi (Əhmədov, 2008; Selvi, t.y.).

Süregelen tarihlerde Türkler/Müslümanlar tarafından Ermenilere karşı zaferler kazanılmaya başlandı. 19-25 Temmuz 1919'da Ermenilerin yönetimi bölgeden çıkartılabildi (Tarix İnstitutu, 2008a). Fakat aynı ay içerisinde Ermenistan hükümeti Zengezur'a 700 kişilik bir silahlı kuvvet desteği gönderdi. 1919 yaz aylarında Müslümanlar için göç mevsimi başladığı zaman Ermeniler faaliyetlerini arttırmaya başladılar. Bunun nedeni ise yaylalara yerleşen ahalinin hayvanlarına el koymaktı. 9 Eylül 1919'da Zengezur'un 4. Bölgesinde yerleşen Şihauz. Kend, Çaz. Kuman, Şişkerd köylerinin Ermenileri, Şüküratar Yaylağı'nda Delekli Müslümanlarının göç kervanına hücum ederek 2 Müslümanı öldürüp 2500 baş hayvana el koydular).

Azerbaycan Gazetesi "Zengezur Müslümanlarının Hali" başlıklı makalesinde Türkiye silahlı kuvvetlerinin bölgeden çekilmesinin ardından geçen süre içerisinde Zengezur'da 110 köyünün dağıtıldığı, onlardan 70 kadarının ahalsinin tamamının öldürüldüğü, sağ kalarak kaçanların ise %85'inin ölüme mahkûm oldukları belirtilmekteydi. 3 Aralık 1919'da ise Zengezur Milletvekili Mirza Sadık Ahundzade'ye gelen telgrafta, "Zengezur'da kanlı hadiseler tekrar başlamıştır. Ermeniler Caylı ve Okçu köylerinde 900 Müslümanı öldürmüşler. Adamlarla dolu olan mescit bombalarla dağıtılmıştır. 400 kadın ve çocuğu parça parça etmişler." bilgisi verilmekteydi (Nərimanoğlu, 2019,s.88; Urud, 2016, s.234). 23 Kasım'dan Ocak ayına kadar 40 köy daha talan edilince 16 Ocak 1920'de Devlet Müdafaa Heyeti Zengezur'da bir araya geldi. Hatta 19-25 Ocak 1920 tarihleri arasında da Zengezur'da 51 köyün dağıtıldığı ve yakıldığı da kaynaklarda yer almaktadır (Sadıqov, 2012). Nitekim 1 Nisan'da Azerbaycan Dâhili İşler Nazırlığına gönderilen telgrafta artık tüm Zengezur'un Ermenilerin elinde olduğu bilgisi bulunmaktaydı.

27 Nisan'da Sovyet orduları Azerbaycan'ın kuzey topraklarına girerek parlamentoya ultimatoma sundular ve ertesi gün Kırmızı Ordunun zırhlı trenlerinde gelen birlikleri Bakü'yü ele geçirdi. Ardından Bolşevik ordusunun bir kısmı Karabağ ve Zengezur bölgesine yöneldi.

Tüm bunlar Zengezur meselesinin Ermenistan'ın lehine sonuçlanmasında büyük rol oynayacaktı (Muradverdiyev, 2007).

Azerbaycan Sovyet hükümeti 30 Nisan'da Ermeni Taşnak hükümetine bir nota gönderdi. Buna göre Ermenistan silahlı gruplarını Karabağ ve Zengezur bölgelerinden temizlemesini, kendi sınırlarına çekilmelerini ve etnik grup katliamlarını durdurmalarını talep etti. Ermenistan Hariciye Nazırı ise Karabağ ve Zengezur'u Ermenistan'ın bir parçası olarak gördüğünü, Azerbaycan askeri birliklerinin varlığından endişe ettiğini, Zengezur'da hiçbir zaman Azerbaycan yönetiminin bulunmadığını, bu bölgenin Zengezur Ermeni Ulusal Konseyi tarafından yönetildiğini ve Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirttiği bir telgraf gönderdi. Rusya ise her iki devlete gönderdiği telgrafta tartışmalı meselelerin çözümünde arabuluculuk rolünü üstleneceğini bildirdi (Mustafa, 2019). Böylece Mayıs 1920'de Sovyet-Bolşevik orduları Karabağ'dan Zengezur bölgesine gelerek Temmuz ayı sonlarında bölgeyi ele geçirdi. Ermeni kuvvetleri Bolşevik ordusunun Zengezur'dan Nahçıvan bölgesine ilerlemesini fırsat bilerek Zengezur topraklarına girdi. Gorus'dan Kafan bölgesine çekilerek "Sünik Muhtar Cumhuriyeti'ni kurduklarını ilan ettiler. Ancak 1920 Ağustos ayı başlarında Sovyet ordusu Ermeni birliklerine darbeler vurmaya başladı (İsmayılov, 2019).

Erivan'da Sovyet hâkimiyeti tesis edildikten iki gün sonra 2 Aralık 1920'de Rusya ile Ermenistan arasında yeniden bir anlaşma imzalandı. 8 maddelik bu anlaşmanın üçüncü maddesinde Rusya, Ermenistan'ın 23 Kasım'da sahip olduğu arazilerinin, Erivan eyaletinin, Zengezur ve Kazah kazasının, Sovyet Ermeni Cumhuriyeti'ne ait olduğunu tartışmasız şekilde kabul etti. Aynı zamanda Karabağ'ın dağlık kesiminin de kendi kaderini tayin etme hakkı olacağını belirtti. Anlaşmanın özel bir hükmünde de bölgede ciddi suçlar işleyen "Ermeni ordusu birlikleri, Ermenistan'da Sovyet iktidardan önceki terör faaliyetlerinden ötürü mesul tutulmadı. (Tarix İnstitutu, 2008b, s. 40-42). Yaşanılan gelişmeler dolayısıyla silahlı kuvvetleri harekete geçirerek Zengezur'un altı bölgesinden dördü Sovyet birlikleri tarafından iki bölgesi de Ermeniler tarafından ele geçirildi. Şubat ayına kadar çeşitli çatışmalar yaşandı. Zengezur'un resmi olarak Ermenistan'a verildiği ilan edilse de idaresi hemen Ermenistan'a verilmedi ve bölge üzerindeki belirsizlik 1927'ye kadar devam etti.

4. Zengezur'da Ermenistan Yönetimi

Bu süreç esnasında Zengezur'u önemli ölçüde elinde bulunduran Ermenilerin, 1918-1920 yılları arasında 166 Müslüman köyünü işgal ederken yaşattıkları soykırımın maddi hasarı ve psikolojik tahribatı hala devam etmektedir. Öyle bir hasar ki 27 Ağustos 1919'da Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin oluşturduğu Fevkalade Tahkikat Komisyonu'nun büyük çaba ile

hazırladığı belgelerde, Zengezur'da gerçekleştirilen tüm çatışmalar ve katliamlar, devrin matbuatı ve şahitlerin ifadeleri ile kaynaklandırılmaktadır. Hatta bu komisyonun Müslümanlara karşı girişilen faaliyetlere dair topladığı belgeler 36 cilt ile 3500 sayfalık materyale sahipken Zengezur kazasındaki hadiseler müstakil olarak 2 cildin tamamını kapsamaktadır (İsmayılov, 2014; Musayev, 1998). Azerbaycan'ın 1920'li yılların başlarında Zengezur'un kaybedilmesi ile 97.298 km² olan arazisi 86,6 bin km²'ye düşürüldü (Piriyev, 2006). Yine aynı yüzyılın başlarında 149 Türk, 91 Kürt ve 81 Ermeni köyünün bulunduğu bu topraklarda komisyonun topladığı bilgiler ışığında 7729 kişi katledildi. Bunlardan 2276'sı kadın 2196'sı çocuk idi. 2339 kişi ise yaralandı. Neticede ölü ve yaralı sayısı 10068'i buldu. Dağıtılan köy sayısı 115'i bulurken yüzbinlerce mal ve toprak yağmalandı. Tarla ve bahçeler mahvedildi. Komisyon bu 115 köyün haritadan tamamen silindiğine dair belgeler topladı. İktisadi vaziyet yerle bir edildi. 50 binden fazla göçmenin olduğu Zengezur'da toplam zarar bir milyondan fazlaydı (Abışov, 2013). n20 Temmuz 1921'de Ermenistan Sovyet Hükümeti'nin kabul ettiği idari toprak düzenlemesine göre Ermenistan'ın var olan 8 ilçesine 9. olarak Zengezur dâhil edildi. Ermenistan Sovyeti bu tarihte oluşturulan yeni kazaya 1920'li yıllar boyunca Kafan, Gorus, Meğri ve Sisyan bölgelerini de teşkil ederek Zengezur gibi tarihi bir bölgeyi lağvetti. Böylece Azerbaycan'ın tarihi topraklarına büyük bir darbe vurarak bütünlüğünün parçalanmasına ve Nahçıvan'ın Azerbaycan topraklarından ayrı düşmesine neden oldular (Mahmudov, t.y.). Ermenistan ile Karabağ arasında bir koridor görevini üstlenen Zengezur'un 1923'te Azerbaycan Bolşevik yönetimi tarafından, Moskova'nın baskısı ile Ermenistan'a verilmesi onayladı. Neticede 17.000 km² toprağa sahip olan Ermenistan Cumhuriyeti Sovyet yönetimine girdikten sonra 29.000 km² ye çıktı (Attar, 2005).

Rusların eli ile Aralık 1920'den başlayarak on yıl içine Zengezur'dan 4414,5 km², Kazah'tan 5832,82 km², Nahçıvan'dan 657 km²'lik topraklar Ermenistan'a dâhil edildi. 25 Aralık 1924'te Azerbaycan'ın Kubadlı kazası ve Ermenistan'ın Zengezur kazası arasındaki sınırların belirlenmesi hususunda yapılan görüşmelerde Ermenilerin 13 köy üzerinde hak talep etmeleri de yine Ruslar tarafından kabul edildi. 1 Ocak 1927'de yeniden ele alınmasının ardından sınırlar üzerine verilen karara göre Zakafkasya Merkezi İcra Komitesi Riyaset Heyeti, Zengezur coğrafyasında tartışmalı görülen toplam 24 köy meselesini Ermenistan'ın lehine sonuçlandırıldığını bildirdi (Nərimanoğlu, 2019). Ermenilerin yerleştirilmesinin ardından bu yaşayış bölgelerinin isimleri de değiştirilmeye başlandı. 1935'e kadar Ermenistan'da 200'e yakın bölge adı yerel halk veya yöneticiler tarafından değiştirilirken 1935 sonrasında da bu yer değişimleri Ermenistan hükümeti tarafından kanunlaştırılarak devam etti. Özellikle değiştirilen

bölgeler Türk menşeli bölgeler idi. Bu faaliyetler 1988 yılı Ağustos ayına kadar devam etti ve neticede 521 Türk menşeli yer adı değiştirilmiş oldu (Məmmədov & Məmmədov, 2006).

Rusya'nın ilk kollektifleştirme döneminde Azerbaycan'ın genelinde görüldüğü gibi Zengezur'da da yerel halk sürgüne gönderildi. Kazakistan, Sibir, Kuzey Azerbaycan ve çeşitli Orta Asya topraklarına gönderilen bu ailelerden hiçbiri bir daha kendi topraklarına dönemedi. Azerbaycan'ın çeşitli köyleri dağıtıldı veya başka kolhozlar ile birleştirildi. Büyüklüğüne veya özelliklerine bakılmaksızın Ermeni köyleri ile birleştirmeler gerçekleştirildi. Bu birleştirmelerden en çok Kafan bölgesi etkilendi. Yaklaşık 30 yıl boyunca devam eden sistemin sonucunda "Zengezur Ermenileri" doğmuş oldu (Urud, 2016).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise Büyük Ermenistan fikri için yeniden bazı gelişmeler yaşandı. Ermeniler tüm Kafkas coğrafyasından Azerbaycanlıların çıkarılması, Orta Asya ve Kazakistan topraklarına göç ettirilmeleri için girişimlerde bulundular. Ancak bunda başarılı olmadılar. Zengezur'un her bir köyünden 30 ila 50 kişi savaşa çağırıldı. Sovyet-Alman mücadelelerine gönderilenlerin büyük çoğunluğu geri dönemediler. Geriye dönebilenler ise yaralı, hasta veya Almanya'ya esir düşenlerin hallerini görerek kaçabilenlerdi (Piriyev, 2006).

1987 yılına kadar ise Ermenistan bölgesi içerisinde bulunan, Azerbaycanlı ahalinin ikamet ettiği 254 köy dağıtıldı ve bunlardan 86'sı Zengezur'daydı (İsmayılov, 2019; Nərimanoğlu, 2018). 1988'den itibaren Rusya'da yaşanan siyasi buhranları fırsat bilen Ermeniler "Türksüz Ermenistan" fikri neticesinde saldırılara devam ettiler. 1988-1991 yılları arasında Ermeniler, Meğri'de 7, Sisyan'da 11, Kafan'da 41 ve Gorus'ta 4 yerleşim bölgesinde Azerbaycanlılara karşı etnik temizleme politikasını uygulamaya koydu. Yaklaşık 200 bin Azerbaycanlıyı da ata topraklarından civardaki bölgelere sürdüler (Əliyev, 2014).

1991-1994 yıllarında da Ermeniler bu kez Karabağ ve civarındaki 7 bölgeyi işgal edince Zengezur'un doğu kısmında kalan Laçın, Kubadlı, Zengilan bölgeleri de işgal edilmiş oldu. 3347 km²'lik toprağı kapsayan 301 Azerbaycan yerleşkesini ele geçirdiler ve 150 bin kişiyi yerinden ettiler. 18 Mayıs 1992'de Laçın, 31 Ağustos 1993'te Kubadlı ve 29 Ekim 1993'te Zengilan'ın tamamının işgaliyle Zengezur bölgesinin Azerbaycanlı ahaliden temizlenmesiyle bölgenin Ermenistan'a geçmesi siyaseti tamamlanmış oldu (Mustafa, 2019; Nərimanoğlu, 2018). Sonuçta 1980'li ve 1990'lı yıllarda da 13,2 km²'lik toprağı daha zapt eden Ermeniler, 20. yüzyılda toplamda 40 bin km²'den daha fazla toprağı ele geçirmiş durumdaydılar (Piriyev, 2006).

5. Karabağ Harekâtı ve Zengezur İlmîği

2018'de Ermenistan Devlet Başkanı N. Paşinyan "Karabağ Ermenistan'ındır ve nokta" şeklinde açıklamalarda bulunarak bu işgal altındaki topraklara seyahatlerini sıklaştırdı. Ermenistan birçok provokatif hareketlerde bulundu. Ardından Ermeniler 2020 Temmuz ayında Azerbaycan sınırına yönelik saldırılar gerçekleştirdiler fakat başarılı olamadılar. Ancak 27 Eylül itibariyle savaş başladı. 20 Ekim'de Zengilan'ın, 25 Ekim'de Kubadlı'nın işgal altındaki bölgeleri Azerbaycan ordusu tarafından ele geçirildi. Ermeni birlikleri Zengilan'da ve Kubadlı'da ağaçları keserek, ormanları yakarak toprakları kullanılamaz hale getirirken şehri bir harabeye çevirerek geri çekildiler (İkinci Karabağ Savaşı, t.y.). 44 günlük savaşın ardından Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya 10 Kasım 2020'de Üçlü Bildiriyi yayınladı. Bu bildiri ile savaş sona erdi. Azerbaycan'ın topraklarını ikiye bölen Zengezur bölgesi savaşın ardından gündeme geldi. Bildiride de yer alan ve her ülkenin de tüm ulaştırma altyapısının canlandırılmasını kapsayan 9. maddeye göre Zengezur koridorunun gerçekleştirilmesi yönünde Azerbaycan tarafından güçlü bir irade olduğu görülmekteydi. Savaş tazminatı olarak toprakların Azerbaycan'a verileceği günlerce haber kanallarınca konuşulsa da resmi olarak dile getirilen bir görüşme olmadı. 15 Haziran 2021'de Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi, Zengezur koridorunun isminin zikredildiği ilk uluslararası belge niteliği kazandı. Böylece Zengezur koridoru yüzyıllardır stratejik öneme sahip olduğu gibi ekonomik, siyasal, güvenlik, psikolojik ve diğer açılardan ciddi sonuçları olacaktı. Zengezur bu savaşın ardından bir toprak değişikliği projesi olarak meydana çıkmazken, bölgesel barışı ve iş birliği ortamını güçlendirme amacı güden bir ulaştırma projesi olduğunu ifade etmek mümkündür (Aslanlı, 2021).

Sonuç

Zengezur, tarih boyunca istilalara, çatışmalara zemin olan stratejik topraklardır. Ancak bu bölge 19. ve 20. yüzyılda korkunç trajediler yaşamıştır. Rusya'nın bölgeye sarkan nüfuzu, bilhassa Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları sonrası bölgeye Ermeni nüfusu aktarılması ve otokton Türk/Müslüman ahalinin kırımını günümüze kadar etkilerini sürdüren gelen mevcut problemi yaratmıştır. Rusya'nın Türk dünyasının fiziki temasını Zengezur üzerinden ortadan kaldırması süreci Çarlık, Sovyet ve günümüz Rus diplomasisinin hemen hiç değişikliğe uğramamış bir politikası olmuş görünmektedir. Zengezur'un otokton Türk/Müslüman nüfustan arındırılması ve Ermenileştirilmesi bir anlamda Batı Türklüğünü temsil eden Türkiye ile Azerbaycan'ın boğazına ilmik geçirilmesi anlamına gelmektedir (Gelir, 2021; Saygılı, 2021). Bu ilmîğin ucu Rusya'nın elindedir. Ermenistan ise orta ve uzun vadeli Rus çıkarlarının

taşeronluğunu yürütüyor görünmektedir. Yukarıda işaret ettiğimiz Azerbaycan'ın 2020 yılı sonbaharında gerçekleştirdiği bir buçuk aylık Karabağ harekâtı, bölgede ve mücavir alanda yaklaşık 30 yıl sürmüş Ermeni işgalini sonlandırmıştır. Bu harekâtın Azerbaycan açısından başarılı olduğu açıktır. Ancak 10 Kasım 2020'de imzalanan ateşkesin ardından savaş sonunda Zengezur'un tazminat olarak Azerbaycan'a verilmesi ve "Zengezur Koridoru" gibi mühim meseleler gündeme gelmiştir. Herhangi bir neticeye varılamamakla beraber diplomasi'nin uzun yolculuğu, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması için gündemde kalmaya devam etmektedir. Azerbaycan'ın hatta Türk dünyasının bu ilimikten kurtulması, bugün adı geçen koridorun açılması bilhassa Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Türk dünyası ile de ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişeceği de öngörülmektedir. Dolayısıyla bu koridor sadece bölgesel değil küresel anlamda bir etkiye sahip olacaktır.

Harita 2: (1918-1920 Yılları Arasında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Haritası, t.y.)



Kaynaklar

1918-1920 Yılları Arasında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Haritası. (t.y.).
https://www.azerbaijans.com/content_359_tr.html

1918-1920 Yılları Arasında Zengezur Kazası Haritası. (t.y.). [Map].
<https://axc.preslib.az/az/maps>

- Abdurrahmanlı, E. (2023, Kasım 21). *Zengezur'un Tarihsel Perspektiften Tarihi Geçmişi: Ekonomik, Askeri, Stratejik ve Diplomatik Önemi*. <https://tudpam.org/zengezurun-tarihsel-perspektiften-tarihi-gecmisi-ekonomik-askeri-stratejik-ve-diplomatik-onemi/>
- Abışov, V. (2013). *Azerbaycanlıların Soyqırımı (1917-1920-ci İller*. E kitap, <http://www.tarixinstitutu.az/books/view/265>
- Akçora, E. Ö. (2017). Anadolu'dan Azerbaycan'a Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam (Azerbaycan-Karabağ-Hocalı). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 226.
- Aslanlı, A. (2021). Zengezur Koridoru: Zaferin Taçlanması. *Kriter Dergi*, 6 (62), 46-49.
- Attar, A. (2005). *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Buniyatov, Z. M. (1991). Azerbaycan. İçinde *DİA* (C. 4). TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Buniyatov, Z. M. (1991). Azerbaycan. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 4, ss. 317-322).TDV Yayınları.
- Əhmədov, T. (2008). *Erməni Xəyanəti 1918-1920*. Nurlar Nəşriyyat.
- Əliyev, M. B. (1993). *Qanlı Günlərimiz (1918-1920, Naxçıvan)*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Gelir, K. (2021, Mart 9). *Türk tədqiqatçı: "Zəngəzur şərtsiz qaytarılmalıdır" – "İlmə" açılıns!* (K. Novruzov) [Şerq Qazet]. <https://sherg.az/aktual/155170>
- Gelir, K., & Saygılı, H. (2022). Teröristten Kahramana Bir Mitos: Andranik Ozanyan. *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 3 (2), 224-239.
- Gurbanov, A. (2007). Abbasiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış (10–132/632–750). *İstem*, 9, 123-136.
- Həbiboglı, V. (2002). *Tərrörçü Andranik və "Böyük Ermənistan" Xülyası*. Gənclik Nəşriyyatı.
- İkinci Karabağ Savaşı*. (t.y.). [Bilgi-İletişim Texnolojileri Merkezi]. Virtual Qarabağ. Geliş tarihi 13 Nisan 2022, gönderen <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>
- İsmayılov, K. (2014). *Zəngəzurda Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı (1918-1920)*. Turxan Nəşriyyatı. <https://doi.org/10.54970/turkuaz.1203377>
- İsmayılov, K. (2019). *Azərbaycan'ın Zəngəzur Bölgəsi 1918-1920-ci İlərdə*. Turxan Nəşriyyatı.
- Kandemir, O. G. (2022). Karabağ Savaşları. İçinde T. Eray Biber (Ed.), *Azerbaycan* (ss. 215-249). İstanbul Ticaret Odası Ülke Araştırmaları.
- Mahmudov, Y. (t.y.). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (C. 2). Lider Nəşriyyat.
- Məmmədov, X., & Məmmədov, N. (2006). *Türkiyədə və Azərbaycanda Erməni Milliyətçilərinin Cinayətləri*. Elm Nəşriyyat.

- Muradverdiyev, A. (2007). *Zəngəzur: Tariximizin Yaddaşı*. Xəzər Nəşriyyat.
- Musayev, İ. (1998). *Azərbaycan'ın Naxçıvan və Zəngəzur Bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Xarici Dövlətlərin Siyasəti*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- Mustafa, N. (2019, Aralık 11). Nahçıvan ile Azərbaycan'ın Birbirinden Ayırmak Üzere Tertiplenen Zengezur'un Ermenistan'a Katılma Süreci. *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), Blog No.69*.
- Mustafazadə, T. (2002). *XVIII Yüzdillik – XIX Yüzdilliyin Əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan Münasibətləri: Monoqrafiya*. Elm Nəşriyyatı.
- Nəcəfli, G. (2002). *Azərbaycan Xanlıqlarının Osmanlı Dövləti ilə Siyasi Münasibətləri (XVIII əsrin II yarısı): Monoqrafiya*. Nurlan.
- Nəcəfli, G., & Mahmudov, Y. (2020). *Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsinin Regional Təhlükəsizlik Üçün Nəticələri*. Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi.
- Nərimanoğlu, H. (2014). *Zəngəzur və Qarabağda Ərmənilərin Törətdikləri Qətliaamlar Osmanlı- Türkiyə Mənbələrində*. Zəngəzur Cəmiyyətləri İctimai Birliyi.
- Nərimanoğlu, H. (2015). *Türk, Ya Erməni Soyqırımı? Zəngəzur Cəmiyyətləri İctimai Birliyi*.
- Nərimanoğlu, H. (2018). *Zəngəzur, Köç, Deportasiya, Soyqırımı, İşğal Tarixi*. QHT Nəşriyyatı.
- Nərimanoğlu, H. (2019). *Zəngəzur: 100 Sual 100 Cavab*. Zəngəzur Cəmiyyətləri İctimai Birliyi.
- Ordubadi, M. S. (2012). *Qanlı İllər: 1905-1906'cı İllərdə Qafqazda Baş Verən Erməni-Müsəlman Davasının Tarixi*. Elm və Təhsil.
- Piriyev, V. (2006). *Azərbaycanın Tarixi-Siyasi Coğrafiyası*. Müəllim Nəşriyyat.
- Sadiqov, H. (2012). *Erməni Məsələsi: Xəyanəti, Deportasiyanı, Soyqırımını və İşğalı Pərdələyən Yalan*. Adiloğlu Nəşriyyatı.
- Sariahmetoğlu, N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Saygılı, H. (2021, Ocak 28). *Türk hərb tarixçisi: "Zəngəzur boğazımızdakı 'düyün'dür" – Açılır?* (N. Kənan) [Şerq Qazet]. <https://sherg.az/musahibe/151513>
- Selvi, H. (t.y.). Kafkaslardan Balkanlara Katliamcı Bir Çete Reisi; Andranik Ozanyan. *Türklər və Ermenilər Tarix Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*. <https://turksandarmanians.marmara.edu.tr/tr/kafkaslardan-balkanlara-katliamci-bir->
- Tarix İnstitutu (Ed.). (2007a). *Azərbaycan Tarixi* (C. 1). Elm Nəşriyyat.
- Tarix İnstitutu (Ed.). (2007b). *Azərbaycan Tarixi* (C. 2). Elm Nəşriyyat.
- Tarix İnstitutu (Ed.). (2008a). *Azərbaycan Tarixi* (C. 5). Elm Nəşriyyatı.

Tarix İnstitutu. (2008b). *Azərbaycan Tarixi* (C. 6). Elm Nəşriyyatı.

Teyyuboğlu, M. T. (1999). XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri.
İçinde *Osmanlı* (C. 1). Yeni Türkiye Yayınları.

Urud, M. (2005). *Zəngəzur*. Prezident Kitabxanası.

Urud, M. (2016). *Zəngəzur: Uzaq Keçmişdən Müasir Dövrə Qədər*. Nurlar Nəşriyyat.